Ви наш агітатор? Прошу, заходьте! От тут, прошу, сідайте та вибачайте, що попали на такий розгардіяш у хаті. А то, знаєте, сьогодні, як на зло, все зібралося разом: і старого на обласну нараду пасічників виряджати, і син у Київ на лижні змагання готується, і дочка із своєю самодіяльністю в район вибирається, а тут, не до вас кажучи, ще й стороння людина в хату! Та коли ви наш агітатор, то прошу, будьте дорогим гостем.

Я теж колись в агітаторах ходила. Аби так здорові діти мої були, що правду кажу. Ще за панської Польщі. І тепер я постійним агітатором. Чого так видивились на мене? Хіба моє і моїх дітей життя зараз — це не агітація за Радянську владу? Агітація, та ще й з живими прикладами!

А за Польщі… Стривайте, було це в двадцять шостому, а може, й у двадцять восьмому. Не пам'ятаю вже точко. Відбувалися в нас якраз вибори до сейму, ну, ніби до парламенту. В нашій окрузі місце було на одного посла, а кандидатів висували, аби не збрехати, щось п'ятнадцять чи шістнадцять партій, і кожне хоче свого переперти при виборах.

Отже, здихатися не можна було тих панських агітаторів. Не те, що тепер: агітатор, так би мовити, — громадський діяч. Тоді кожний такий гаврик ходив та гавкав за того, хто йому більше заплатив. Як, було, увійде в хату та як стане вам нахвалятись, що зробить для народу його кандидат, як буде обраний послом, то аж у голові запаморочиться… Але народ, не бійтеся, добре знав, що де масні слова, там пісні вареники! Хоч не всі, треба правду сказати, були в ті часи свідомі. От моя мама бідна й померла, а так і не зрозуміла, що до чого в політиці.

Пригадую собі: однієї весни сидимо ми з мамою і прядемо. Не своє, а людське, звичайно. Чуємо, але десь у селі музика грає.

"Гей, — думаю собі, — хто це задумав женитись у будень, та ще й з музикою?"

А тут, як на те, входить мій чоловік до хати... Я його і питаю:

— Не знаєш ти, хто жениться?

Він мені на те:

— Наш пан жениться...

— Як-то пан? — питає мама. — Та в пана ж є жінка!

А мій чоловік у сміх:

— Та то наш пан хоче за посла висвататися! Оце зробив передвиборне віче (ніби мітинг по-теперішньому) та й заманює людей до корчми музикою й різними там калачами, ковбасами, горілками-пивами...

Мій чоловік розповідає, як наші багачі перші полізли за ковбасою, а я бачу, як моя мама на обличчі міниться. Вона, певно, думала собі: роздавали даром м'ясо. Людські діти будуть сьогодні скоромне їсти, а її внуки знову за пісну картоплю сядуть. Коли мій чоловік дійшов до того місця, що наш сусід поніс до хати повну шапку булок і кільце ковбаси, не витримало її серце: як заплаче, як заголосить!

Вона плаче, а ми з чоловіком думаємо собі: хай виплачеться, а тоді вже на спокійну голову розтлумачимо їй, у чому справа. Дивимося у вікно, як народ, збудоражений музикою, походжає по вулиці.

Видно, образило стареньку, що ми не дуже звертаємо увагу на її сльози, бо витерла очі та й до нас:

— Ви що, — питає, — понабирали води в рот? Мої сльози то для вас що? Дощівка з неба? Сусід міг про дітей подумати, а ти (це вже до мого чоловіка) радий, що сам кишку напхав? Тобі твої діти не в голові?

Мама свариться, а мій чоловік мовчить та тільки посміхається. Як мати скінчила, він і каже:

— Не гудіть на мене, мам, бо ті булки отруєні…

— Як отруєні? Що ти плетеш?

— А так, — таким же спокійним голосом відповідає мій чоловік, — що пан хоче тією гнилою ковбасою нашу совість купити. Там, поки дістанешся до ковбаси, мусиш насамперед присягу скласти, що віддаси свій голос за пана.

— А тобі що, рука відпаде, як за пана голос віддаси? — питає мама.

Лише по сих словах можете судити, які ще в нас несвідомі люди були, особливо старшого покоління.

Мій чоловік подивився на маму, похитав головою, а далі не втерпів і промовив:

— Мамо, ковбасою ви один раз дітей нагодуєте, зате панську неволю на цілі роки стягнете на свою і своїх дітей голови. А ви знаєте, що якби народ заодно став, то панів у сеймі було б лише де-не-де?

— Е, — тільки махнула рукою мама, — це лише в казках Іван, селянський син, панів перехитрив і сам державою правив.

Ми тоді з чоловіком давай розповідати мамі про Радянський Союз. Говоримо святу правду, а мама слухає нас, і по її очах бачу, що не вірить.

— Та де там, — каже нарешті, — щось то все мені надто гарним здається, щоб могло правдою бути. Чи не берете ви часом на сміх мене, стару, або хочете заспокоїти, ніби дитину, цукеркою? Як то так, щоб народ прогнав панів, відібрав у них землю і сам почав її обробляти? А суд на те що сказав би?

— В тому і річ, мамо, що там суд народний.

— То, може, в селі чи містечку, а в великих містах?

— У самій Москві народ править, мамо!

— Як почую своїми вухами, як побачу своїми очима, тоді й повірю! — були тверді слова моєї матері.

Задумалася я тоді: а скільки в нашому селі чоловіків і жінок, що міркують так, як моя стара мати, скільки серед них ще таких, що не знають, на яку ногу ступити!

— Ти знаєш що, — кажу своєму чоловікові, — я щось надумала. Ти не будеш заперечувати?

— Як на добре діло — не буду! Ось тобі рука, що не буду!

— Так от, — кажу, — тепер ти більше пильнуй хату, а я піду по селу і буду ланкам роз'яснювати, як і що... Ти гадаєш, що то тільки одна наша мама плакала за панською ковбасою?

А мій на те:

— Он воно що! Виходить, що я сам на свою голову біду стягнув. Тепер, виходить, мені прийдеться дітей няньчити та за курми ганятись, а жінка моя піде по селу політику робити?

— Цить, — кажу, — іноді й жінка десятьох чоловіків заступить... А ти мовчи. Сам же ж обіцяв, що на добре діло не будеш заперечувати. Бюлетень за нашого кандидата під номером дев'ятнадцять?

— Дев'ятнадцять.

Пішла я поміж жінок, переговорила з тою-тамтою і бачу, що тут багато не вдієш. Одна хотіла б допомогти справі, та чоловіка боїться. Друга ніяк не може своїм розумом дійти до того, чого це їй, бабі, та в політику втручатись. Третя рада б з душею, та ні з ким дітей покинути.

"Ні, — думаю собі, — не підготовлені ще в нас жінки до громадської роботи".

Пішла поміж чоловіків, хитрощами зібрала їх разом (а ви знаєте, як у ті часи чоловіки неохоче слухали жінок?) та й кажу до них:

— А що б то було, сусіди гречні та чесні, якби ми панів обдурили?

— Га! — відповідають чоловіки. — То було б дуже добре, але як це зробити?

Питають і дивляться на мене, бо здогадуються, що я вже щось надумала.

А я тут і викладаю свій план:

— Як принесуть нам панські посіпаки в день виборів "одинки"[13], то ми берім всі до одного і мовчім. З тою "одинкою" дістанемося через

десять кордонів уланів до виборчої дільниці, а перед самою урною, щоб ніхто не бачив витрясемо з рукава нашу "дев'ятнадцятку" й опустимо її в урну.

Сподобалася така думка нашим чоловікам, дарма що баба підказала її.

А я на те:

— Ми, напевно, перехитруємо отак пана, але, сусіди чесні, що це значить одне село? Ану ж, — кажу, — ідіть у сусідні села й поясніть, як треба чинити в день виборів, а там ті хай перекажуть своїм дальшим сусідам, а ті ще дальшим, так, щоб у день виборів ми всі до одного були у змові.

І тут послухалися чоловіки моєї ради.

Ще за день перед виборами прийшла в наше село звістка, що всі навколишні села організовані, як має бути! Народ муром стоїть за свого кандидата, так що наша перемога у виборах забезпечена!

Нарешті настав день виборів.

Люди повиходили з хат, поставали біля воріт (не дуже поспішали голосувати) і дивилися, хто перший іде віддати голос за пана. Аж бачимо: ідуть оті перші! І хто б, ви гадали? Піп з трьома своїми синами, а за ними поліцай, службовці економії, начальник станції, дехто з учителів і, звісно, наші дуки.

Повбиралися, черева повіддували — не йдуть, а сунуть лавою.

"Нічого, — думаю собі, — нічого". (Наші агітатори підрахували всі наші голоси, і зразу стало ясно, що за народного кандидата випадає не менше трьох чвертей усіх голосів).

Нарешті, десь з полудня, настав час і селянам підходити до виборчої дільниці. Пустили ми на перший вогонь найбільшу бідноту і поміж чесними людьми двох таких, що їли панську ковбасу. Тільки наближаються вони до виборчого будинку, тільки звертають у вулицю, де виборча дільниця, аж тут — гульк, валка озброєних уланів їм назустріч.

— Давайте, — кажуть, — зробимо ревізію, щоб хто з вас не підкинув нелегальну літературу у виборчому будинку.

Вони нібито роблять обшук, а тут тільки й роботи, що перевірити: "одинка" чи "дев'ятнадцятка" на виборчій картці.

Та ба! Кого не схоплять, у кожного в кулаці "одинка". А улани, як тільки помітять "одинку", зразу стануть такі чемні, ніби хто їх медом вимазав:

— Ідіть, люди добрі, ідіть, хай вас матка боска веде!

Так пройшла одна, друга, третя черга людей. А я все на чатах! Нібито гусей до води жену, ніби дітей шукаю та все біля уланів кручуся, щоб бачити, що робиться.

Аж ось уланам підозрілим починає здаватися, що наші люди так раптом присмирніли і всі віддають свої голоси за пана. Побачили ми це, зібралися на нараду та й вирішили: для замилення ока комусь з наших "дев'ятнадцятку" дати.

Почали радитись поміж себе, кому йти відкрито з "дев'ятнадцяткою". Зголосилися добровольці — хто сильніший, хто більше уланських палиць витримати зможе. І тут я не втерпіла, щоб і собі не взяти слова:

— А я від жінок піду, бо й так уже донесли панові, що я обізвала його хліб отруєним. Хіба він повірить тепер, що я йду за нього голос віддавати?

Не хотіли чоловіки, щоб я втручалася в цю справу, не хотіли, але я таки настояла на своєму.

— Що це, — кажу їм, — за патріотизм — тільки язиком молоти? А може, треба іноді за справу і на власній шкурі потерпіти?

Беру я "дев'ятнадцятку" в кулак і йду. Тільки підходжу до виборчого будинку, а тут мені один із шаблею заступає дорогу:

— Ти що, — каже, — розпускаєш вістки по селу, що пан хоче людей отруїти? Ти знаєш, що тебе за такі балачки чекає? Зараз, — каже, — обшукаємо тебе, чи ти під пахвою якої бомби не сховала?

Ніби бомбу шукає, а тут мені кулак розтулює, щоб подивитись, яка картка в мене. Тільки побачив "дев'ятнадцятку" — та цап її рукою!

— А це що?

— Як "що"? Самі знаєте. Виборчий бюлетень!

— Як бюлетень? Це ж не бюлетень, а комуністична бібула![14]

— Ти що, здурів? Всюди тобі комуністи ввижаються.

Він тільки замахнувся на мене шаблею, а я в крик!

Кричу з усієї сили, щоб притягти увагу до себе, а люди щоб тим часом повкидали свої бюлетені до урни. Вхопилася я за чужий пліт і думаю собі: затягнете мене на виборчу дільницю разом з цим плотом.

Та ба! Замахувалися вони на мене шаблями, доки замахувалися, а далі чую, як вперіщить котрийсь з них мене чимсь по спині! Тільки ікнулося мені і в очах жовті плями замигали.

"Тримайся цупко за пліт!" — наказую сама собі, бо вже бачу, чого вони хочуть.

Ой, трималася я за той пліт, доки свідомість за мене трималася, а далі пам'ятаю лише те, що опинилася я вже в приміщенні виборчої дільниці. Тільки-но я отямилась, голова виборчої комісії почав вичитувати мені:

— За влаштування бешкету у виборчому будинку, згідно з параграфом таким-то, статтею такою-то, засуджується Марія Криворучко (тобто я) на чотирнадцять діб суворого арешту.

Тепер уже й ви розумієте, чого я так цупко за пліт трималася?

Ох, як знявся галас, як знявся шум серед чоловіків, як знявся лемент серед жінок!

Але що уланам до людського лементу? Скрутили мені руки назад і збираються вести у місто. Страшно стало від думки про тюрму. Так страшно, що аж холодний піт мене обілляв. З усього мого роду досі ніхто в тюрмі не сидів. А тут ще й за дітьми серце кров'ю обливається. Навіть не прошуся, щоб відпустили попрощатися, бо знаю, що нічого не допоможе.

Чоловік привів би їх до мене, та, по-перше, не мають що на себе накинути (а тут зима ж люта), а по-друге, боюся, так боюся, щоб ті бузувіри дітей мені не поперелякували.

Розбиваю свою журбу тим, що й наш Іван Франко, як розповідав мені один чоловік з нашого села, теж за правду сидів у тюрмі.

"Нічого, — підтримую сама себе, — якщо попаду поміж таких людей, як Іван Франко, то вже й не так страшно буде".

Та ба! Не поміж чесних людей кинули вони мене, а поміж злодійок. Були там різні: і такі ситі та вгодовані, як, пробачте на слові, свині. Вони й у тюрмі трималися, наче у себе в хаті. Понамальовувались, напудрились та й тільки знали, що на картах розважати себе — любить чи не любить. Але були поміж ними й іншої породи. Особливо одна жінка запала мені в пам'ять: худа, мовчазна, блискучими від гарячки очима завжди дивилася в одне місце.

Одного разу нам з нею випало прибирати камеру. Я насмілилася й озвалася до неї:

— А за що вас посадили сюди?

Вона подивилася на мене, наче хотіла переконатися, чи варта я того, щоб починати зі мною розмову. Видно, збудила я якесь довір'я в неї, бо за хвилину відповіла голосом, в якому не було ні крихітки ніяковості, а навпаки, наче гордість прозвучала в ньому:

— За крадіж посадили мене. Аякже, за крадіж!.. А ви думали, що я політична? Ні, я звичайна злодійка. Діти третій день не мали хліба в руках, і от я потягнула з прилавка буханець хліба… А що б ви зробили на моєму місці? — запитала мене і вп'яла в мене свої очі, як два мечі. А що я не спішила з відповіддю, вона вдруге запитала: — Що б зробили ви, коли б ваші діти третій день не мали ані крихти хліба в устах?

— Я… зробила б те саме.

— Сестро, — шепнула мені, — сестро, згадаєш моє слово: настануть інші дні на цій землі…

Коли її перевели в іншу камеру, я довго не могла заспокоїтись.

Сиджу ото я, а думки мої все про дітей та про той день, коли нашу перемогу на виборах проголошували. Ох, і досадно було! Саме той урочистий день мусила я просидіти в цій вонючій камері.

"Напевно, — так думаю собі, — люди розповіли вже нашому послові, як заступалася я за його кандидатуру. Може (звісно, материнське серце!), він з вдячності і про дітей моїх трохи попіклувався!"

Ледве-ледве дочекалася я тієї години, коли мене випустили на волю. Вийшла я на вулицю і бачу: на світі нічого не змінилося, все по-старому. Все точнісінько так, як було тому два тижні. Як і раніше, так і тепер стоїть поліцай на перехресті. Як два тижні тому, так і сьогодні та сама перекупка продає яблука в підвалі. Як тоді, так і тепер сновигають вулицями безробітні. Їздить машинами панство. Нічого й не змінилося.

"А що мало змінитися?" — запитую сама себе. Та як не розсміюся вголос! Дурна, дурна! Таж зміни прийдуть пізніше. Почекай, хай зберуться посли на засідання сейму, почуєш, як усе по-інакшому піде!

Заспокоїлася я трохи та почала думати, як би мені чимскоріше до дітей у село дістатися. Сюди пани відвезли з гонором на державний кошт, а звідси треба самій діставатись.

Вийшла я за місто, бачу, не видно фіри, і пустилася пішечки додому.

Не знаю, як довго йшла, знаю тільки те, що як ступила на поріг хати, то мої ноги так опухли, що пальців не було видно. Заходжу в хату, а мій чоловік сидить край стола та латає дитячу сорочину при каганці.

— Діти здорові? — перше моє слово до нього.

— Та здорові, — відповідає, а сам чорний як рілля.

— А як там вибори? — друге моє запитання. — Вітали вже нашого посла з перемогою?

Він подивився на мене, а потім на землю, а потім знову на мене та й знову на землю.

Я відразу зрозуміла, що тут щось не так.

— Чого мовчиш? — питаю, а в самої душа в п'ятах. — Настрашилися люди мого арешту та й пішли за паном? Чи жінки бюлетені переплутали?

— Ні, — каже, — жінки в нас, по собі знаєш, з кмітливих.

— Ну, а що ж, до біса? — вже не втерпіла я.

— А те, — відповідає мій чоловік, — що за ніч "миші" відгризли цифру "9", і на всіх бюлетенях залишилася тільки "1". А коли панська комісія вранці відчинила урну, то поміж бюлетенями було тільки сім голосів за народного кандидата.

— А по інших селах? — спитала я — не голосом, а самими губами.

— Те саме…

Він це казав, а я почуваю, що як у ту ж хвилину не сяду чи не зіпрусь об щось, то впаду. Такий туман закрив мені очі.

Мусила я, певно, страшно виглядати, якщо мій чоловік кинувся аж по воду.

— Не бери собі так до серця, — одною рукою поїть мене водою, а другою гладить по голові, як дитину, — ми не програли, а виграли…

— Як це "виграли"?

— А так, — каже він, — по-перше, виграли тим, що народ нарешті на власні очі переконався в тому, які брехуни й шахраї всі пани до одного. Далі виграли ми ще й тому, що нарешті зрозуміли, що мирним шляхом нічого від панів не доб'ємося. А по-третє, виграли тому, що народ згуртувався воєдино…

— Це правда, — не могла я не визнати його правоти, — шкода тільки, що ті "ковбасники" тепер глузують з нас.

— Ну… ну, — усміхнувся вперше за вечір мій чоловік, — не дуже-то й глузують. Ти знаєш, яку їм штуку втяв пан? Недарма кажуть, що панська ласка на скорому коні їде. Пан відрікся від того, ніби він на свої кошти частував людей, і з його намови орендар твердив, буцімто він давав ковбасу та горілку людям у борг. Тепер орендар ходить по селу, стягає з "ковбасників" гроші та ще й поліцією погрожує…

От що колись діялось у нашому селі. А історія нашого села — це шматок нашої з вами. Чи не так?

1947